

СЕКЦІЯ 4. КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ТА ВИКЛАДАННЯ МОВИ Й ЛІТЕРАТУРИ

ВЗАЄМОДІЯ ЛЕКСИЧНИХ ТА СИНТАКСИЧНИХ ЗАСОБІВ ЕКСПРЕСІВІЗАЦІЇ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ

Бойко Н.І., Хомич Т.Л. (Ніжин, Україна)

Лексичний склад та індивідуально-авторська манера синтаксичної організації художнього мовлення відбиває своєрідність використання експресивів різних рівнів, які несуть додаткові стилістичні модифікації та нашарування.

Експресивну значущість різнорівневих мовних одиниць досліджували як українські лінгвісти (С.Я.Єрмоленко, В.В.Жайворонок, М.А.Жовтобрюх, В.С.Калашник, В.І.Кононенко, М.П.Кочерган, Л.І.Мацько, А.К.Мойсієнко, М.М.Пилинський, Н.М.Сологуб, О.А.Стишов, О.О.Тараненко, В.А.Чабаненко та ін.), так і зарубіжні (Є.С.Азнаурова, І.В.Арнольд, О.С.Ахманова, В.І.Болотов, Ш.Баллі, Т.Г.Винокур, М.М.Кожина, В.М.Гридін, Л.А.Кисельова, О.О.Леонтьєв, Н.О.Лук'янова, Є.Ф.Петрищева, А.П.Сковородников, В.М.Телія, В.І.Шаховський, Д.М.Шмельов та ін.).

Експресивність як лінгвістична категорія у слов'янській лінгвістиці досліджувалася в найрізноманітніших аспектах: психолінгвістичному (В.В.Левицький, В.М.Гридін, О.О.Леонтьєв, Є.Ф.Петрищева та ін.), соціолінгвістичному (В.А.Чабаненко, Є.Ф.Петрищева, Д.М.Шмельов та ін.), стилістичному (В.А.Чабаненко, О.С.Ахманова, М.М.Кожина, Т.Г.Винокур, І.В.Арнольд, Є.С.Азнаурова, Є.Ф.Петрищева, Л.А.Кисельова, Ф.А.Литвин та ін.), синтаксичному (А.П.Сковородников, О.М.Карпов, В.О.Маслова, В.І.Болотов та ін.), семантичному (Л.М.Васильєв, В.І.Шаховський, Й.А.Стернін, В.М.Телія, Н.О.Лук'янова та ін.).

Ще на початку ХХ сторіччя в зарубіжному мовознавстві виник новий напрямок (так звана «ідеалістична лінгвістика», або «естетична школа»), який передбачав активне вивчення стилістичних функцій мовних одиниць на тлі домінування експресивно-естетичної функції мови та значущості ролі людського «духу» в комунікативних процесах [4, с.143]. Виникнення нового напрямку – це своєрідна реакція його представників (К.Фосслера, який очолив естетичну школу, Б.Кроче, Х.Хатцфельда, Л.Шпітцера, Ф.Шюрра та ін.) на недостатню увагу до проблеми людського чинника в мові та на «недоліки теоретичної і практичної діяльності молодогограматичної школи» [4, с.143].

Аналіз робіт як українських, так і зарубіжних авторів свідчить, що проблема експресивності досі залишається явищем дискусійним, таким, що потребує дослідницьких зусиль, спрямованих на її вивчення, пояснення, обґрунтування. У науковій літературі експресивність як категорія розглядається в різних аспектах і відповідно кваліфікується то як явище стилістичне, функціональне (мовленнєве), то як прагматичне, синтаксичне або семантичне та ін. Різну інтерпретацію одного й того ж мовного явища

пояснює Т.Г.Винокур, зазначаючи, що різноаспектна оцінка мовного явища можлива як у будь-якій «галузі лінгвістики», так і в будь-якій «описовій науці». Але цей факт «...зовсім не означає, що погляд на предмет спроможний змінити сам предмет, тобто надати йому ознак, яких він реально не має» [3, с.5].

Категорія експресивності (експресії) в українському та зарубіжному мовознавстві пов'язується насамперед із суб'єктивним сприйняттям фрагментів картини світу, розглядається як психолінгвістична, соціолінгвістична чи власне лінгвістична сутність і вивчається в ономасіологічному, семантичному, синтаксичному та лінгвостилістичному аспектах.

Так, С.Я.Єрмоленко категорію експресивності аналізує переважно у стилістичному аспекті. Стилістичне значення будь-якої одиниці конкретного тексту вона вважає явищем складним і багатоплановим, що об'єднує одне стильове та два стилістичні (як додаткові). Ці три значення «...об'єднуються в загальному стилістичному значенні» [5, с.279]. Різницю між двома видами значень/забарвлень можна простежити й на рівні семантики. Функціонально-стильове забарвлення слова не входить до його семантичної структури як окремий елемент, а лише супроводжує, «паспортизує» його, сигналізує про зв'язок із певним типом мовлення [8, с.43-46].

Експресивна лексика формує суб'єктивно-модальний план тексту через експресивні контексти, які становлять основу структурно-семантичної організації художніх творів. В аспекті текстових функцій експресиви беруть активну участь у моделюванні явищ синтагматичного характеру, до яких належать фігури мови, що полягають в «особливій синтаксичній організації висловлення для досягнення відповідного виражально-зображального ефекту» [7, с.695].

Опосередкована актуалізація (увираження та підсилення експресивної семантики лексичних одиниць) має безпосередні зв'язки із синтаксичними конструкціями, які не лише сприяють досягненню згаданих сутностей, а й забезпечують максимальні емотивно-оцінні впливи на читача. Синтаксичні структури певною мірою залежать від семантики своїх складників, їхній вибір зумовлюється й мотивується емотивно-аксіологічними та образними смислами, породжуваними передусім лексичними засобами мови, різноманітними комбінуваннями. Реалізація експресивної семантики останніх передбачає цілеспрямований, свідомий вибір автором такої синтаксичної форми, яка б відповідала широкій амплітуді розгортання емотивно-оцінних смислів, притаманних художнім текстам.

Специфіка синтаксичних побудов, їхнє ускладнення та інтонаційне оформлення забезпечують розподіл функціонального навантаження семантики експресивного слова, уточнення, виділення, мотивування емотивно-аксіологічних значеннєвих планів. На рівні синтаксису стає очевидним, що інтенсифікація суб'єктивних чинників через лексичну семантику є характерною ознакою художніх текстів. Зосередження уваги читача на експресивних значеннєвих планах та динамізація художнього мовлення відбуваються завдяки таким вирішальним чинникам синтаксичного рівня.

1. Виділення експресива в самостійну синтаксичну одиницю для підкреслення його смислової значущості, емотивно-аксіологічної й образної виразності та водночас підсилення загального експресивного тла всього висловлювання. Парцеляція речень характерна для ідіостилів усіх українських майстрів художнього слова. Автори виокремлюють марковані лексеми, надають їм статусу самостійних одиниць, залучаючи до участі у формуванні експресивних смислів, які зазвичай поширюються на все висловлювання, напр.: *Ах, паливода!* (Остап Вишня); *Небо ж яке! Божественно!* (М.Стельмах); *– Наївняк! Війна йде!* (О.Гончар).

2. Використання додаткових відомостей про невербальне (інтонаційне, емоційне тощо) оформлення висловлювання (речення), яке містить експресив. Мотивувальна інформація про почуття-ставлення адресанта, його манеру висловлюватися, оцінювання ним певних ситуацій, комунікативних актів тощо одночасно актуалізує контекстуальне значення експресива, експлікуючи його емотивно-аксіологічний зміст як позитив чи негатив. Уведення лексем, що містять додаткову інформацію про інтенції автора (персонажа), до тканини художнього твору завжди сприймається як повідомлення про те, що, маючи вибір між звичайним уживанням експресивів та використанням допоміжних лексем, які супроводжують їхній семантичний план, митці досить часто обирають другий шлях. Найбільша кількість повідомлень про інтенції мовця наявна в художніх текстах Михайла Стельмаха, Олесь Гончара та Євгена Гуцала («з любов'ю», «з повагою», «в захопленні», «з іронією», «не без іронічного захоплення», «начебто жартома», «глузливо», «загадково», «награно», «перелякано», «криво», «ущипливо», «з ненавистю» тощо), напр.: *Кури, пахан!* – лагідно промовив Чмир... (Б.Антоненко-Давидович) (*пахан* (кримін. жаргон) – літня або стара людина); *Ярижник старий!* – презирливо цідить Варава (М.Стельмах); *Замовч, вискочень!* – ідко сказав Григорій (В.Шевчук).

У творах Остапа Вишні додаткова інформація зосереджується на характеристиці інтонаційних варіацій живого мовлення, міміці й жестах персонажів, які належать до вагомих чинників, що «справляють суттєвий вплив на синтаксис розмовного мовлення» [6, с.19]. За такої умови простежується експресивізація системно нейтральних лексем, розвиток у їхніх значеннєвих структурах емотивно-оцінних смислів, напр.: *Тут уже дискусії з високими нотами...* З позами, з рухами, з руками в боки... (Остап Вишня). М.М.Бахтін надавав особливо важливого значення саме інтонуванню лексичної одиниці, зазначаючи, що

вимова слова з експресивною інтонацією зумовлює трансформування його в «закінчене висловлювання, виражене одним словом», а тому «немає ніяких підстав для розгортання його в речення» [2, с.265].

3. Ускладнення синтаксичної структури вставними словами, вставними (вставленими) словосполученнями, реченнями, які взаємодіють з експресивними та системно нейтральними контекстуальними партнерами, зумовлюють підсилення емотивно-оцінних смислів у поняттєвих структурах перших та виникнення нового, специфічного забарвлення, зосередженого передусім на емотивній та оцінній характеристиках персонажа, – у семантичних матрицях других. Наприклад: *Куди ж, пак, яка цяця!* (Панас Мирний); *...справді йде: і не чоловік, і не хлоп'як, а так, сказати б, півпарубка* (Є.Гуцало).

4. Уведення експресивів до складу інтонаційно маркованих синтаксичних конструкцій, до яких передусім належать: а) розповідно-окличні речення: *Там одна стара що за цяця!* (Панас Мирний); *– Ви, кендюхи з шаблями!* (О.Гончар); б) питальні речення: *– Що ж мені робити з вами, непослухами?* (М.Стельмах); *А хіба ти сімнадцятка, Хомо, що тебе живосилом у машину посадили?* (Є.Гуцало); в) питально-окличні: *Ти ж подивись, ти, кримська ніч, що ти з людьми викомарюєш?!* (Остап Вишня), *І звідки в цьому корчі [про Сократа] така гостра думка, така невиситимість пізнання?!* (Ю.Мушкетик) Численні приклади вживання експресивних лексичних одиниць у контекстах свідчать, що емотивно-оцінні смисли обов'язково передбачають наявність адресата. Спонукальні, питальні, уточнювальні, пояснювальні, зіставні, протиставні, окличні тощо конструкції й акцентують його увагу саме на експресивній семантиці лексичних одиниць, посилюючи та увиразнюючи її.

5. Використання експресивів в еліптичних, синтаксично неповних, незакінчених чи усічених реченнях, що ілюструє співвідношення «між конструкцією фрази й емоційним наповненням думки» [1, с.31], наприклад: *Зронила я гірких чимало З непереможного жалю...* (М.Старицький), *– Отак і пустіє село...* *Хіба не хватило б святої [землі] усім!* (М.Стельмах). В останньому прикладі поєднано два чинники: еліпсис, що увиразнює семантику експресива, та риторично-питальна будова речення. Такого типу комбінування згадуваних синтаксичних одиниць у конкретних висловлюваннях може здійснюватися різними способами.

Отже, схарактеризовані одиниці лексичного та синтаксичного рівнів можна кваліфікувати як важливі компоненти експресивізації текстів, засоби підсилення виразально-зображальних можливостей художніх контекстів (висловлень). Експресивізація художніх текстів виявляється передусім через взаємодію лексичних та синтаксичних засобів. Виразником та підсилювачем лексичних емотивно-аксіологічних смислів у тканині художнього тексту може стати будь-яка граматична категорія, різні морфологічні та синтаксичні одиниці, підпорядковані темі, зумовлені індивідуально-авторською манерою висловлюватися, особливостями вияву суб'єктивних оцінок та висновків.

Література

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
3. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. – М., 1980.
4. Ермоленко С.С. Проблемы изучения экспрессивных единиц языка // Современное зарубежное языкознание: вопросы теории и методологии. – К., 1983.
5. Ермоленко С.Я. Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови. – К., 1999.
6. Русская разговорная речь / Отв. ред. Е.А.Земская. – М., 1973.
7. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – К., 2000.
8. Языковая номинация: Общие вопросы / Под ред. Б.А.Серебрянникова. – М., 1977.

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ У СТРУКТУРІ СУБСТАНТИВНОГО СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Вікторія Бойко, Лариса Давиденко (Ніжин, Україна)

Як відомо, словосполучення як складне розгорнуте найменування окремих предметів, ознак, дій, станів складається з двох (і більше) лексично повнозначних слів, одне з яких є підпорядковуючим (пояснюваним), а друге – підпорядкованим (пояснюючим). У свій час Е.Бенвеніст писав: «Форму мовної одиниці можна визначити як здатність цієї одиниці розкладатися на елементи нижчого рівня. Значення мовної одиниці можна визначити як властивість її бути складовою частиною – інтегрантом одиниці вищого рівня (1, 444).

Визначаючи місце фразеологічної одиниці (далі – ФО) у синтаксисі словосполучення, необхідно зауважити, що ФО досить часто може виступати компонентом вільного словосполучення. Як конститuent такого словосполучення, ФО виконує як інтегративну функцію, так і детермінуючу – є показником семантико-синтаксичних відношень. А «в синтаксичних відношеннях відображаються узагальнено ті реальні відношення, що існують між предметами, явищами, процесами і їхніми ознаками в об'єктивній дійсності» (4, 5). Конститутивні відношення (як основні, обов'язкові) визначають будову будь-якого словосполучення. Основна форма їх реалізації – чітка послідовність конкретизації опорної семи значення. Таку послідовність можна виявити у будь-якій комбінаторній семі. Принцип побудови комбінаторної семи полягає в тому, що кожна наступна сема конкретизує попередню, представлену спочатку одним словом, а потім словосполученням. Зміст всієї комбінаторної семи стає конкретним, семантично збагаченим. Наприклад, якщо до семи **любити** додати сему на повну душу, то одержимо комбінаторну сему у вигляді одиниці вищого рівня – словосполучення: **любити на повну душу**. Аналогічно **лягти** і **лягти на всі заставки, пропасти** і **пропасти ні за цілою душею**. Одиниці складної номінації конденсують і систематизують результати пізнавальної діяльності людини, тому-то «словосполучення і виникає для найменування того, що глибше і ширше пізнано, що не вкладається у номінацію, виражену окремим словом» (5, 13).

У мові, як відкритій складній системі, цілком закономірний процес виникнення нових номінацій. Фразеологічні одиниці, вступаючи в детермінативні відношення, у структурі синтаксично вільного

словосполучення можуть бути детермінованими: **втертися в довіря** (до кого), **обрубувати крила** (кому) та детермінуючими: **спить без задніх ніг**, **випити за трьох дурних**, **розтанцюватися без міри**. У випадку детермінації фразеологізму роль конкретизуючого, уточнюючого компонента виконує іменникова форма або її займенниковий заміник чи інший субстантив; у випадку детермінації фразеологічною одиницею детермінант буде виконувати функцію системної конденсуючої номінації, тобто детермінуючий компонент, виражений ФО, матеріалізує план змісту словосполучення.

Будова словосполучення обумовлюється лексико-граматичними властивостями компонента, який його поширює. Поширюваний член словосполучення виступає граматично панівним. «Лексико-граматичною природою стрижневого слова (його належністю до тієї чи іншої частини мови) визначається синтаксична валентність повнозначного слова у функції головного компонента словосполучення, тобто здатність стрижневого слова до розгортання, поширення, до сполучуваності з іншим словом (словами) у структурі словосполучення» (3, 71).

Відповідно до частиномовної належності граматично панівних компонентів виділяються кілька типів словосполучень, а саме: іменні та дієслівні.

Об'єктом нашого дослідження є субстантивне словосполучення з детермінованою та детермінуючою ФО. Ілюстративний матеріал дібрано із творів Є.Гуцала, О.Ільченка, В.Земляка. Фразеологічний потенціал письменників всебічно демонструє органічний зв'язок із народною творчістю, з глибоким знанням загальнонаціональної ідіоматики.

За досліджуваним матеріалом субстантивне словосполучення представлене такими конкретно виявленими структурними моделями «П (3) + (субстантивна) ФО» (**видимий білий світ, яскравий сон рябої кобили, твої золоті руки**); «І + (адвербіальна) ФО» (**молодиця при вроді, рідня через тин навприсядки**); «І + (дієслівна) ФО» (**змога чесати язиком, вміння переливати з пустого в порожнє**); «І + (субстантивна) ФО» (**павутиння бабиного літа, майстер жовтої преси**); «(субстантивна) ФО + І» (**довгий язик** (чий), **бабине літо** (де))¹.

1. У статті прийнято такі умовні скорочення: П – прикметник; З – займенник; І – іменник; ФО – фразеологічна одиниця.